

УДК 340.0(37)

Ніколаєнко І. І. – начальник відділу
ТОВ АСТ, м. Київ

ТЕОРІЯ МЕНТАЛЬНОСТІ Й ДОСЛІДЖЕННЯ РИМСЬКОГО ПРАВА

Висвітлено проблемні питання сучасної вітчизняної романістики, зокрема методологічні аспекти дослідження римського права. Проаналізовано засади вітчизняного правознавства на сучасному етапі розвитку. З'ясовано чинники утвердження позитивістських методологічних орієнтацій у дослідженні римського права.

Ключові слова: римське право, позитивне право, гуманітаристика, методологія, теорія ментальності, соціокультурний контекст.

Проблемні аспекти дослідження римського права не втрачають актуальності. Методологічний інструментарій, яким послуговуються для вивчення римського права, досі лишається предметом прискіпливої уваги науковців.

Цивілісти й романісти різних часів намагалися розробити універсальну методологію вивчення римського права, однак предмет дослідження надто багатогранний, тому не може бути вичерпаний усталеною системою методів і прийомів. Водночас наукове пізнання як гуманітарна діяльність означене динамізмом, адже постійно розвивається. Значний внесок у напрацювання методології вивчення римського права зробили Р. Йерінг, М. Моммзен, Й. Покровський (XIX ст.), Д. Дождьов, І. Маяк, Г. Кнабе (XX ст.). Нині питання методології римського права аналізують здебільшого опосередковано, у межах пріоритетних напрямів досліджень, авторами яких є: В. Бабанін, В. Вовк, Л. Кофанов, В. Смишляєв, А. Троцька та ін.

Водночас у сучасній вітчизняній філософії права бракує праць, присвячених власне методологічним проблемам вивчення римського права. У контексті світоглядно-методологічної ситуації, що склалася в гуманітарному знанні, окреслимо найефективніші методологічні підходи до вивчення

римського права, ґрунтуючись на тезі, згідно з якою філософсько-правове знання нині має відповідати основним сучасним методологічним вимогам.

На думку В. Лекторського, останніми роками відбулися істотні зміни в пізнанні: слід констатувати перехід від класичної до некласичної епістемології. Класична епістемологія своєю основоположною проблемою визнає обґрунтування знання на підставі принципів критицизму, фундаменталізму, суб'єктивізму та наукоцентризму. Некласичній епістемології притаманні посткритицизм, нефундаменталістський підхід до обґрунтування знання, відмова від суб'єктоцентризму (суб'єкт не є безпосередньою даністю, він формується в комунікативних відносинах з іншими суб'єктами), заперечення наукоцентризму (наука – важливий, але не єдиний спосіб пізнання реальності) [1, с. 19].

Оскільки філософія права не має власних специфічних методів, то для дослідження римського права із філософсько-правових позицій можна використовувати всі розроблені методологічні напрями та методи, що сприятиме повному й усебічному вивченню предмета наукового інтересу. Сучасній гуманітаристиці, зокрема філософії права, притаманна стійка міждисциплінарна залежність у дослідженнях суспільних явищ, яка нівелює межі між науками гуманітарної спрямованості.

Для дослідження римського права важливе значення мають методи конкретних гуманітарних наук, оскільки об'єкт вивчення є багатограним і неоднозначним. Комплексний підхід щодо сутності римо-античних правових явищ передбачає використання надбань низки наук: філософії, філософії права, соціології, культурології, антропології, семіотики, цивілістики, історії тощо. Водночас у контексті філософсько-правового вивчення римської правової дійсності не слід механічно переносити методик та методологічні прийоми з інших наук, оскільки це може призвести до спрощення, вульгаризаторства, неправильного пояснення ціннісних орієнтацій конкретного суспільства та його системи цінностей [2, с. 7–8]. Поділяючи думку В. Додонова, можна стверджувати, що реконструкція та вивчення соціокультурного простору попередніх епох потребують урахування не лише раціонально-логічних мотивів, які «піддаються вимірам і квантифікації, тобто є ментальними, або поведінковими», а й ірраціональних, неусвідомлених

спонукань, які не можуть бути вичерпно виражені в моделях або цифровій формі, а вимагають уяви, інтуїції, психологічного проникнення та фантазії [3].

Експлікація сучасних концепцій і понять до римського права стоїть на заваді встановленню його автентичності, тому що більшість його конструкцій, предметних форм і технічних рішень сучасники не можуть пояснити. Суперечливість, нелогічність низки суджень руйнують усталене уявлення про римське право як про послідовну, раціональну, а тому «класичну» систему, яка донині залишається підґрунтям для вивчення давнього історико-правового матеріалу. Тому актуальними є слова видатного історика ХХ ст. А. Гуревича: «Традиційний підхід... до вивчення соціальної структури минулого – це опис її за допомогою класифікацій і понять нового часу. Ми застосовуємо поняття “держава”, “класи”, “власність”, “ідеологія” так, як це притаманно нашій культурі» [4].

У цьому контексті Ю. Пермяков зауважував, що людина, освоюючи життєвий простір, залежить від історичних умов і конкретного культурного середовища, а тому правові інститути в кожного з народів є специфічними. Європоцентризм сучасної історичної науки й універсальний вплив античної культури цілком нівелюють правову значущість народів Азії та Африки. На думку вченого, закономірним є зневажливе ставлення сучасного правознавства до питань, які безпосередньо стосуються права, однак знаходяться в не звичних для юридичного дослідження сферах (нормотворчість у дитячих іграх, образи права в художній літературі, субкультура і фольклор засуджених, граматики та мовленнєві звороти тощо) [5, с. 78]. Свідченням суто юридичного підходу до римського права є твердження знаного цивіліста Ч. Санфіліппо про римське природне право: «Увагу кожного привертає неюридичний характер уявлення (а його кумедність і поготів) про правопорядок, який притаманний одночасно людям, тваринам, риbam і птахам! А наведені автором тут як приклад інститути, які мали б становити зміст цього гіпотетичного правопорядку, доводять безпідставність цієї концепції: зокрема, апелювано до певних основних “інстинктів”, спільних для всіх живих істот (статеве спілкування, розмноження та вирощування потомства)» [6, с. 30].

На нашу думку, однією із засадничих теорій дослідження римського права має стати *теорія ментальності*. Вітчизняне правознавство досі «дрейфує» в межах чітко визначених науково-методологічних фарватерів, намагаючись ігнорувати стратегічні напрями розвитку гуманітарного знання. У 60-ті роки минулого століття виокремилися три основні напрями в гуманітарних науках, пов'язані з прагненням до деідеологізації знання, а отже, пошуком уявлень і понять, які є визначальними для формування свідомості людини та її поведінки, проте є другорядними порівняно з ідеологічними системами. Намагання подолати заідеологізованість гуманітарних наук, передусім у їхньому вітчизняному варіанті, зумовило потребу в подоланні вузьких і жорстких меж ідеологій та віднайденні таких настанов свідомості, які протистоять офіційним науковим ідеологічним константам, що унеможлилювали вивчення повсякденного життя і прихованих пластів культури – справжніх життєвих орієнтацій та сенсів. Ці пласти почали активно досліджувати в контексті гуманітаристики, теорії ментальності й семіотики, а також теорії карнавальності М. Бахтіна. «На рівні ментальностей і знакових систем, у сфері неформальної «карнавальної» поведінки соціальних груп, культура минулого «зізнається» у своїх таємницях, зокрема й тих, про які люди тієї епохи, можливо, навіть не здогадувалися» [4, с. 77].

Кожний народ наділений притаманною лише йому ментальністю, яка й зумовлює специфічні ознаки культури. Стародавні римляни знали термін «менталітет», але не оперували ним. Видатний представник історичної школи Р. Йерінг говорив про «дух» римського права, що дає підстави для висновку про випередження вченим своїх сучасників в усвідомленні оригінальності римського права, похідною якого («духу») є своєрідність повсякденного життя стародавніх римлян. Цей напрям розробляли представники школи Анналів, які власне і легалізували теорію ментальності в історичних науках, а також у культурології. Нині теорія ментальності є квінтесенцією антропологічно-гуманістичних напрямів сучасного людино- і суспільствознавства: «Поява в науковому лексиконі терміна «ментальність» («менталітет») пов'язана з процесом загальної антропологізації гуманітарного знання, зокрема працями французьких учених, які є представниками історичної школи

Анналів (М. Блока, Ж. Ле Гоффа, Г. Дюбі, Ж. Лефевра, Ж. Ревеля, Л. Февра, Р. Шартъє). Цю школу заснував Л. Февр 1929 року. Основною її ідеєю стало обґрунтування необхідності аналізу глибинних історичних структур, що надало можливість змістити вектор від «історії-оповідання» до «історії-проблеми». У цьому контексті соціальні процеси в усій своїй розмаїтості слід розглядати за допомогою порівняльного методу й нерозривного зв'язку історичної науки з іншими суспільствознавчими науками. За образним висловом М. Броделя, Аналли – це своєрідна інтелектуальна революція [7].

Становлення теорії ментальності передбачало три етапи, основним стрижнем кожного з яких було віднайдення адекватного змістовного наповнення поняття «ментальність». Перший етап ознаменувався суто філософськими розробками особливостей явища, а власне поняття «ментальність» презентовано не було. Тривав пошук специфічних стилів світосприйняття пізніх людських спільнот. Для позначення поки що не відомої вченим сфери дійсності філософи використовували поняття «психіка народу», «дух народу» тощо.

На другому етапі сформувалася «нова історична наука» зусиллями представників школи Анналів, які стверджували, що неможливо вивчати історію та історичні факти без людей. Саме тоді вперше було порушено проблему власне ментальності та популяризовано її в суспільствознавчій царині.

У межах третього етапу здійснено адаптацію поняття ментальності в низці наук (психології, соціології тощо). Це стимулювало намагання кожної науки запропонувати власне змістове наповнення поняття «ментальність». На зазначеному етапі знову постала потреба у філософському осмисленні ментальності в контексті систематизаційної роботи [3, с. 45]. Унаслідок цього поняття ментальності утвердилося як «парадигма співбуття» (В. Буяшенко), яке можна конкретизувати залежно від дослідницького контексту та сфери наукового пошуку: «Конкретна повсякденна поведінка людини в межах певної спільноти, держави, села не просто забезпечує буття людини, задовольняючи матеріальні потреби та гарантуючи особисту безпеку, а й певним чином упорядковує буття, установлюючи моральні норми, звичаї, форми поведінки, які в специфічному вигляді “вбирає” ментальність. Головне

призначення ментальності – інтерпретація для людини світу, спільноти й надання головних первинних орієнтирів співбуття в ній» [3, с. 39].

З огляду на те, що дослідження феномену ментальності не є предметом нашої розвідки, увагу слід акцентувати на наукових здобутках гуманітарних наук у цій сфері, використавши їх у контексті аналізованої тематики. Науковець П. Балтаджи зазначає: «Науковий інтерес до проблем ментальності активізувався в середині ХХ століття. У тогочасних працях увагу під час визначення поняття зосереджували на історичних умовах як факторі формування ментальності. Керуючись традиціями французької історичної школи Анналів, автори пов'язували поняття з “духом” певного часу. Таку позицію поділяють і сучасні дослідники. Нині ментальність вивчають у різних аспектах, однак історико-філософський напрям посідає в наукових дослідженнях ментальності чільне місце. Специфіка менталітету виявляється, передусім, відповідно до етнічних, національних, антропологічних характеристик» [8].

У сучасному вітчизняному правознавстві теорія ментальності не є популярною. На нашу думку, зазначене зумовлено такими чинниками:

– вітчизняне правознавство переважно залишається надто юридизованим і позитивізованим. Превалювання позитивістських орієнтацій серед українських правознавців збіднює змістове наповнення правових феноменів, а також спричиняє одностороннє, іноді одновимірне вивчення їх. Панівна нормативістсько-позитивістська парадигма вітчизняного праворозуміння сприяє розгляду права як системи загальнообов'язкових норм, які органічно пов'язані із функціонуванням держави. Тому нині право не розглядають як вияв національної культури, результат закономірного розвитку конкретної соціальної спільноти. Це є наслідком модерністської теорії права. Вона прагне вибудувати універсальну й аподидактичну систему замкнутих знань про право, а власне право трактує як статичне явище;

– вітчизняне правознавство на сучасному етапі розвитку не готове до системних змін методологічних підходів, залучення значного масиву напрацювань гуманітаристики. Поширеними є декларативність методологічних змін у царині вивчення права, а також формальний підхід, який полягає в переліченні спектру методологічних підходів і методів, які мали б бути використані в

конкретному дослідженню. Водночас у низці праць прослідковується інтерес до феномену правового менталітету. На думку П. Балтаджи, це явище є складним, поліаспектним, неоднозначним, суперечливим та водночас самобутньо-оригінальним соціально-правовим феноменом [8]. Питання правового менталітету розглядали у своїх дослідженнях Г. Савчин [9, с. 14], Л. Бойко [10, с. 53] та ін.

Юридизований підхід до феномену римського права впродовж тривалого часу спричинив трактування цього права лише як сукупності юридичних норм. Однак основним дослідницьким завданням має бути з'ясування культурно-ментальних особливостей стародавніх римлян, які створили притаманні лише римській культурі правові інститути й механізми. Варто дотримуватися основної вимоги теорії ментальності, сформульованої видатним українським філософом М. Поповичем: «Головне в аналізі ментальностей, на противагу психологізмові, – заборона ототожнювати психіку, спосіб мислення, мотивацію тощо людей віддалених епох і цивілізацій з інтуїцією нашого сучасника, заборона досліджувати, ставлячи себе на місце людини тієї доби, яку розглядають, і споглядово вживатися у психологію “іншого”. “Інший” не стає очевидністю, яку можна досягнути шляхом самоспостереження (інтроспекції), і перетворюється на постать, яку треба дослідити» [11].

Безперечним є те, що дослідження римського права та його конкретних предметних форм із позицій ментальності суттєво ускладнене, оскільки ментальність, яка визначила зміст римського права, слугує ключем до розуміння актуальних проблем права в сучасному світі. Крім того, римське право є підґрунтям для визначення в контексті сьогодення поняття держави й уявлень про людину.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Лекторский В. А. О классической и неклассической эпистемологии / В. А. Лекторский // На пути к неклассической эпистемологии / отв. ред. В. А. Лекторский. – М.: ИНФРА, 2009. – С. 7–25.
2. Миронов Б. Н. Историк и социология / Б. Н. Миронов. – Ленинград : Наука, 1984. – 176 с.

3. Додонов Р. А. Теория ментальности: учение о детерминантах мыслительных автоматизмов / Р. А. Додонов. – Запорожье : Тандем-У, 1999. – 264 с.

4. Гуревич А. Я. Проблема ментальностей в современной историографии / А. Я. Гуревич // Всеобщая история: дискуссии, новые подходы. – 1989. – Вып. 1. – С. 75–89.

5. Пермяков Ю. Я. Основания права / Ю. Я. Пермяков. – Самара : Юниверс-груп, 2003. – 496 с.

6. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права : учебник / Ч. Санфилиппо ; [пер. с итал. И. И. Маханькова] ; под общ. ред. Д. В. Дождева. – М. : Норма, 2007. – 464 с.

7. Хакимов Г. А. «Время большой длительности» Фернана Броделя как методологический принцип социально-гуманитарного познания / Г. А. Хакимов // Вопросы философии. – 2009. – № 8. – С. 135–146.

8. Балтаджи П. М. Поняття «ментальність» у сучасних наукових дослідженнях / П. М. Балтаджи // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / [редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич, Ю. П. Аленін та ін.]. – Одеса : Фенікс, 2012. – Вип. 45. – С. 21–28.

9. Савчин Г. Я. Визначення поняття «правовий менталітет»: міждисциплінарний підхід / Г. Я. Савчин // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 3. – С. 14–22.

10. Бойко Л. М. Правовий менталітет у контексті понятійно-категоріального ряду «правова культура – правова свідомість – правовий менталітет» / Л. М. Бойко // Південноукраїнський правничий часопис. – 2006. – № 4. – С. 52–54.

11. Попович М. Теорія ментальностей [Електронний ресурс] / М. Попович // Проблеми теорії ментальності. – Режим доступу: https://www.filosof.com.ua/Mentaltheorie/P1_1.pdf. – Назва з екрана.

Стаття надійшла до редколегії 10.04.2017

Nikolaienko I. – *Head of the Unit JSC «AST», Kyiv, Ukraine*

Theory of Mentality and Study of Roman Law

The article highlights the problematic issues of modern native Romance, namely methodological aspects of Roman law study. Modern development of legal science aims to study law in the context of different approaches that complement each other allow to get deep and diverse knowledge of the complex and multifaceted phenomenon, which the Law is.

Having a specific philosophical, historical and cultural significance Roman law played a primary role in the formation of the modern European legal systems. It was found out that a considerable number of features of the common legal tradition, the considerable percentage of legal institutions and legal categories of modern European legal systems originate directly from Roman law, continue to exist in directly borrowed or nationally altered way.

This is one of the reasons for interest of modern European humanities in antiquity that is an attempt to find the original source of its own historical and cultural identity. In contrast to the achievements of Greek culture, which has been accepted by both European and Arab culture, only Europe received the Latin inheritance. Roman law had been studied in Latin in the Christian East for a rather long time before it ceded to legal traditions of «barbaric nations» and later revived in the XI century, especially in Bologna and remained coexisting in modern European culture. «Vitality» of Roman law can be explained by the fact that it was a universal and at the same time simple product of human genius created to resolve relations between the individuals.

The author maintains the position of wide application of the theory of mentality as fundamental ground for understanding the phenomenon of Roman law, emphasizing the stages of formation of this theory in Western humanities. Application of the theory of mentality to Roman law promotes understanding of Roman law as a specific cultural phenomenon, which occurred in the Roman culture and is the quintessential of Roman mentality. The main methodological refrain of the article is the thesis «like people, like law».

The article investigates the state of the domestic law at the current stage of development and analyzes the reasons of «rootedness» of the positivist methodological orientations in the study of Roman law: interrupted scientific tradition of the civil and Roman orientation; ignorance of Latin by scholars; commitment to authorities.

Keywords: roman law, positive law, humanities, methodology, theory of mentality, social and cultural context.